

Проф. др ДЕЈАН ЈАНКОВИЋ
Е-адреса: dejan.jankovic@polj.uns.ac.rs

Проф. др ДРАГАН МИЛИЋ
Е-адреса: dragan.milic@polj.uns.ac.rs

Мср ТИХОМИР НОВАКОВИЋ
Е-адреса: tihomir.novakovic@polj.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду
Пољопривредни факултет
Департман за економику пољопривреде и социологију села
Трг Доситеја Обрадовића 8, Нови Сад, Србија

ПРОМЕНЕ АГРАРНЕ СТРУКТУРЕ У СРБИЈИ: ОСВРТ КРОЗ ПРИЗМУ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ДОМАЋИНСТАВА

САЖЕТАК: Предмет овог рада је анализа промена аграрне структуре као скупа/међусобног односа свих релевантних чинилаца пољопривредне производње у одређеном временском тренутку. Историјски, социјални, политички, економски, еколошки (климатски), техничко-технолошки и бројни други фактори утичу на ове промене и резултирају у специфичном односу и функционисању аграрне структуре.

У аграрној структури Србије бројни чиниоци доживљавају своје измене и анализа је усмерена на повезаност и усложњавање међусобних односа с циљем да се објасне нове социолошки релевантне последице и укаже на правце развоја пољопривреде и руралних подручја у наредним деценијама друштвене трансформације. У осврту на поједине елементе садашње аграрне (и руралне) структуре у Србији и њихов међусобни однос, сагледан је део ових процеса пре свега кроз призму трансформације пољопривредних домаћинстава и газдинстава и измењене улоге пољопривреде у развоју руралних подручја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: аграрна структура, модернизација, рурална домаћинства / газдинства

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Аграрна и рурална друштвена структура представљају адекватне оквире за разумевање бројних друштвених промена у руралним подручјима, сектору пољопривреде и повезаним секторима. Комплексност друштвених промена се у друштвеној стварности осликава на нивоу различитих аспеката тих промена: од социјалних, економских, културолошких, еколошких па и политичких аспеката, уколико имамо у виду развој руралних средина и утицаје руралних (и аграрних) политика.

Додатни изазов огледа се у томе што постоји недостатак систематског научног и теоријског утемељења руралног развоја као таквог,¹ односно, проблем друштвених промена у руралним подручјима (нарочито социо-економских промена као носећих) је у науци најчешће анализиран у дискурсу аграрне политике и развоја, у чему обично предњаче агро-

¹ Вид.: D. Janković (2021): *Društvene promene i ruralni razvoj: značaj socijalnog kapitala, participacije i društvenih mreža*, Novi Sad: Poljoprivredni fakultet.

економске науке. „Социолог који се ухвати у коштац с овим питањем и оваквим приступом, наилази на читав низ добрих или мање добрих (често редукционистичких) дескрипција и објашњења, као и политичких расправа о мерама и ефектима аграрне или неке друге секторске политике, којима се настоји обухватити овај проблем”.²

Аграрна структура као скуп/међусобни однос свих релевантних чинилаца пољопривредне производње у одређеном временском тренутку подложна је сталним променама. Историјски, социјални, политички, економски, еколошки/климатски, техничко-технолошки и бројни други фактори утичу на ове промене и резултирају у специфичном односу и функционисању аграрне структуре. Све ово нас упућује на чињеницу да су све ове промене веома сложене и међусобно повезане и да изискују значајан интердисциплинарни напор да би се оне објективно објасниле. То нас најалост доводи и до честих парцијалних објашњења одређених друштвених појава. У том контексту, у овом раду рефлексија једног дела промена у аграрној структури у Србији биће представљена првенствено кроз призму промена које се дешавају у пољопривредним домаћинствима, односно, газдинствима. У раду ћемо покушати да предмету приступимо интердисциплинарно, уважавајући доприносе како руралне социологије, тако и агроекономије.

ЕЛЕМЕНТИ И ПРОМЕНЕ АГРАРНЕ И РУРАЛНЕ ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ

Аграрна структура као део руралне друштвене структуре по дефиницији представља *скуп чинилаца пољопривредне производње који је историјски уобличен у неком кон-*

² D. Janković i M. Novakov (2019): *Srbija i ruralni razvoj: ruralnosociološki osvrti*, Novi Sad: Poljoprivredni fakultet, 110.

*крейном глобалном друшћиву.*³ Аграрну друштвену структуру, према истом аутору, чине следећи, међусобно повезани елементи:

1. Природни услови (земљиште, клима, воде), који чине матрицу стабилних околности у којима се одвија пољопривреда и организује сељачко друштво;

2. Пољопривредно становништво, које у датим природним околностима обавља пољопривредну производњу, троши пољопривредне производе и организује своје сељачко (рурално) друштво;

3. Земљишна својина и с њом повезани аграрни односи, чији историјски склоп сачињава тзв. аграрно-поседовну структуру сваког конкретног друштва;

4. Сељачки пољопривредни радови, који су најдинамичнији, антрополошки и друштвени, чинилац пољопривреде као примарне привредне гране;

5. Оруђа рада, техничка средства и технолошки поступци и с њима повезано одговарајуће научно-техничко знање (мрежа научних и стручних институција), који означавају степен културно-цивилизацијског развоја неке пољопривреде;

6. Локалне сеоске установе (пољопривредна домаћинства, газдинства, задруге и предузећа) као облици друштвено-економског организовања пољопривредника;

7. Глобалне аграрне установе (министарства пољопривреде, аграрне банке и фондови) као чиниоци глобалног усмеравања развоја пољопривреде посредством различитих мера државне аграрне политике.

Увидом у елементе ове структуре, јасно је колико је значајна друштвена повезаност различитих фактора у пољопривреди као сектору и као узајамно деловање различитих

³ М. Митровић (2015): *Села у Србији. Промене стуркћуре и проблемне одрживој развоја*, Београд: Републички завод за статистику, 80.

фактора међусобно, али и на глобално друштво. С друге стране, на пољопривреду, село и сељаци и њихову професионализацију у правцу „фармера” као занимања, утиче и глобално (национално) друштво, али и процес глобализације тј. модернизације генерално. Јасно је да се овај сектор у развијеним западним друштвима много раније и много другачије „модернизовао” од оног у неразвијеним и земљама у развоју. Исто можемо рећи и за рурална подручја, пошто је аграрна друштвена структура заправо део руралне друштвене структуре. Сваки од поменутих елемената аграрне структуре има немерљив утицај на целокупан процес и веома је тешко одредити снагу појединих фактора, али не и међусобне утицаје.

Природни услови су основни (еколошки) оквир у којима се одвија пољопривредна производња, али и суживот човека и природе у руралном простору који је омеђен и детерминисан различитим природним окружењем и биодиверзитетом. У другој деценији двадесет и првог века, човек се и даље „бори” са природом, али на технолошки другачијем нивоу. Данас је готово немогуће пренебрегнути чињеницу да се пољопривредна производња, односно, произвођачи као главни актери у руралном простору, морају прилагођавати све драстичнијим изменама еколошког окружења у којима се производња хране одвија. Природни услови су се одувек мењали и савремени човек можда тога није свестан или не може довољно добро да сагледа промене које су се одвијале вековима уназад. Чињеница је ипак да се данас конкретни природни утицаји на производњу све више и све драстичније мењају као резултат климатских промена које у различитим условима производе различите последице. Без обзира на то како објашњавали узроке климатских промена, чињеница је да ове промене показују своје лице у бројним аспектима који захтевају промену система знања и информација у пољопривреди са којима сада располажемо: измењени агротехнички

услови и захтеви у производњи, појаве све чешћих сушних периода или поплава (генерално природних непогода), нових и другачијих болести биљака и животиња, штеточина са другачијим бројем генерација и утицаја на усеве, температурних осцилација које ремете уобичајене рокове агротехничких операција итд. Све ово неминовно делује на пољопривредника – основног актера пољопривредне производње – који мора да овлада новим информацијама, прихвати и примењује институционално креирана нова научна сазнања, овлада новим технологијама и примени их у новим околностима. Системи знања и информација у пољопривреди налазе се пред великим изазовима климатских промена и морају да нађу одговоре на бројна питања на институционалан начин јер је пољопривреда одавно престала да буде заснована само на искуственом (традиционалном) знању и постала веома информационо интензивна. Ово се односи првенствено на техничко-технолошке аспекте одговора на климатске промене (али и на деградацију земљишта и вода као основних ресурса), али и на економске факторе доминантне економије обима у пољопривреди, а која је својим утицајима одавно превазишла национална тржишта и под великим је утицајем глобалних економских кретања.

Пољопривредници, као популација која обавља ову делатност, у највећем броју развијених земаља у укупном становништву чине удео од свега неколико процената. Популациони удео аграрног и у руралном, сведен је на веома низак ниво, али то не значи да је њихов утицај ослабљен, пре свега ако их посматрамо као главне кориснике и факторе од утицаја на природу (земљу, воду, ваздух, биодиверзитет и сл.). С друге стране развојне матрице, потпуно другачија слика постоји у слабије развијеним земљама у којима многобројна аграрна популација, често и даље на нивоу натуралне и егзистенцијалне пољопривреде, и даље живи у руралним подруч-

јима. Ова популација се у условима недовољно техничко-технолошког развоја и капацитета да одговоре на климатске промене, често налази и на прагу сиромаштва, односно, незадовољавајућег животног стандарда. Ствари се додатно усложњавају када се у обзир узму глобална тржишна кретања која утичу на економске резултате и трошкове, односно, добит која се остварује у пољопривредној производњи. Истовремено, глобалне кризе (попут пандемија или ратне кризе у којој се свет данас налази) показују рањивост глобалних друштава, рањивост сектора индустрије хране и ланаца снабдевања, и изнова пропитују концепт самодовољности и прехранбене сигурности који је у науци и аграрним политикама – услед дејства глобалних тржишта и фактора цена, ефикасности алокације и употребе ресурса у пољопривреди и других фактора – био често критикован и сматран превазиђеним. Уколико на све ово додамо проблеме депопулације руралних подручја и губљење њихове виталности, питање сигурности исхране и квалитета хране становништва се још више усложњава. Ово важи за развијене земље, које се без обзира на материјално богатство и могућности примене различитих мера руралне политике, суочавају са депопулацијом руралних подручја. Исто важи и за неразвијене земље, које опет из другачијих разлога, често губе руралну популацију која убрзава масовну урбанизацију под лошим условима, бежећи од руралног сиромаштва у урбано сиромаштво, чиме се ствара читав низ изазова пред таква друштва. Сведоци смо да се квалитативно најлошији и најинтензивнији демографски раст градова (и урбаних агломерација) дешава управо у неразвијеним и мање развијеним земљама Азије, Латинске Америке, Африке итд.

Аграрно *поседовна структура* сваког конкретног друштва је рефлексивна земљишне својине и с њом повезаних (аграрних) односа. Она је историјски детерминисана и условљена бројним политичко-економским и историјским фак-

торима, како националним, тако и глобалним. У данашњим условима убрзане модернизације у пољопривреди и техничко-технолошким захтевима, које пред људско друштво стављају климатске промене и убрзани раст светске популације, огроман је значај земљишта као ограниченог и необновљивог ресурса. Са становишта аграрних односа, довољно је само промислити последице аграрне пренасељености у слабије развијеним земљама, као и недовољну модернизацију пољопривреде (и друштва уопште) таквих земаља и последице модернизације у пољопривреди у развијеним земљама. „Модернизација у пољопривреди допринела је решавању проблема исхране становништва (како руралног, тако и урбаног), повезивања ланца исхране и његову контролу (путем контроле квалитета и сигурности хране), повећања доходака на пољопривредним газдинствима. Истовремено, последице су биле и смањивање радне интензивности и мукотрпности као карактеристика сељачких радова. Сеоска подручја „повећавају квалитет живота кроз инфраструктурно, транспортно, телекомуникацијско и свако друго повезивање са глобалним друштвом, повећавање квалитета живљења (станована, исхране, одевања...), као и социјалне, здравствене и заштите за сеоску популацију”.⁴ Поједини аутори⁵ модернизацију пољопривреде виде као државни и политички пројекат у развијеним земљама који је довео до неких структурних промена, а које су заједничке за националне економије и друштва развијених земаља: пољопривреда је као комерцијална

⁴ С. Шљукић и Д. Јанковић (2015): *Село у социолошком ојлегалу*, Нови Сад: Mediterran Publishing, 251.

⁵ М. Woods (2005): *Rural Geography. Processes, Responses and Experiences in Rural Reconstructing*, London: Sage Publications, 303; J. D. van der Ploeg, H. Renting, G. Brunori, K. Knickel, J. Mannion, T. Marsden, K. de Roest, E. Sevilla-Guzmán, F. Ventura (2000): “Rural development: from practices and policies towards theory”, *Sociologia Ruralis*, 40(4): 391–408.

делатност укључена у глобална економска кретања и тржишта (превазилази се њен аутоконзумни карактер), у оквирима модернизације комерцијализација пољопривреде одвијала се у оквирима капиталистичке економије, која је подразумевала тржишне услове и повећање њене конкурентности; рурална подручја се инфраструктурно опремају; повећава се ниво јавне свести о значају руралних подручја; рурална економија се све више развија, било путем продаје локалних традиционалних производа, или путем креирања привлачности руралних подручја за потребе становања, инвестиција у нове погоне или услужни сектор, рекреације, туризма итд. Модернизација је била обликована низом екстерних интервенција зарад стварања нових организационих модела који су имплицирали повећање степена дисконтинуитета *vis-à-vis* постојећих пракси, односа и улога. Модернизација је уз пратеће аграрне политике (нпр. Заједничка аграрна политика ЕУ), имала за циљ повећање продуктивности пољопривреде, технички прогрес, интензификацију (већу продуктивност, инвестиције у механизацију и инфраструктуру, хемизацију итд.), концентрацију (максимизацију добити и смањивање трошкова, повећавање поседа, маркетинг производа) и специјализацију производње. Интензивна модернизација и продуктивизам довели су до истискивања значајног дела популације из сектора пољопривреде, губитака радних места, али и стварања нових, како у градовима, тако и у осталим сегментима руралне економије (нпр. прерађивачка индустрија, индустрија инпута и томе сл.).

Смањивање удела фармерске популације, као последица модернизације, „преобликовало је фармере у 'аграрне предузетнике' који се управљају према логици тржишта”.⁶ Са друге стране, логика аграрних предузетника и глобалних

⁶ J. D. van der Ploeg et al. (2000): *наведено дело*, 401.

последица модернизације, довеле су и до негативних последица: еколошки проблеми, нове болести животиња и људи, неусаглашености науке у вези генетских модификација. Посматрано са социо-економског аспекта последице се огледају у немогућности да се одржи корак са конкуренцијом и захтевима тржишта (нужност да трајно испрати и сустигне убрзана модернизација фарми по принципу „економије обима”), све већа зависност фармера од екстерних инпута и токова новца (кредита, субвенција...), али и зависност од информација, као и рањивост овог сектора (од општег – јавног значаја за свако друштво) на опасне флукуације на националним и глобалним тржиштима и томе сл. Последице модернизацијских трендова јесу свакако да се технолошки, економски и политичко-институционални модели развоја намећу недовољно неразвијеним пољопривредним системима и друштвима. У односу на земљишно-својинске односе, сасвим је јасно да постоји све већа потражња за пољопривредним земљиштем која подиже његову вредност и доводи до концентрације у рукама моћних компанија на националном, али и на међународном нивоу. Ова чињеница – овде само поменуто – доводи до радикално другачијих земљишно-својинских односа у руралним подручјима и рефлектује се на све актере у сектору пољопривреде.

Поред питања концентрације земље, у модерној пољопривреди, кључно је и питање концентрације/власништва над информацијама које помажу минимизацији ризика и оптималном доношењу одлука. Бројни аутори који се баве овим питањима напомињу да информације не постоје саме од себе, већ да се оне на одређен комплексан (и често прилично скуп) начин морају генерисати/произвести (прикупити, проверити, обрадити, протумачити, применити итд.). Тај монопол ће данас и у будућности такође редефинисати односе

моћи у савременој пољопривреди (друштву) и никако се не сме потценити.

Потпуно је јасно да ови процеси радикално мењају карактер *сељачких радова* који су најдинамичнији, антрополошки и друштвени чинилац пољопривреде. Фармеризација – професионализација пољопривредника и утицаји нових (данас дигиталних) технологија значајно су променили рутину „сељачког рада” и обављања пољопривредних радова у модернизованим друштвима. У којој мери су променили начин живота у руралним подручјима, такође је значајно за анализу. Карактер тих радова у модерним и развијеним пољопривредама, само делимично може да се назива сељачким из бројних разлога које овде нећемо елаборирати. Друштвени научници развијених земаља све ређе говоре о сељацима, а доминантно о фармерима јер су се неке од основних значајки „сељаштва” промениле или ишчезле. С друге стране, могуће је и даље говорити о сељаштву генерално. Мање модернизоване земље са бројним сељаштвом у појмовном смислу и даље с правом категоришу ову популацију као сељачку. То можемо да чинимо имајући у виду карактер њихових радова, социолошко-антрополошки оквир за овакво дефинисање, историјски социо-економски и политички подређен положај у друштвеној структури, али и политичко активистичку улогу сељаштва (пример међународног покрета „*Vía Campesina*”)⁷.

Оруђа рада, техничка средстава и технолошки институције и са њима повезано одговарајуће научно-техничко знање (мрежа научних и стручних институција) означавају степен

⁷ Видети: М. Edelman (2013): “What is a peasant? What are peasantries?” Intergovernmental Working Group on a United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas, Geneva. Доступно на: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGPeasants/MarcEdelman.pdf>. Приступљено: 6. 2. 2023.

културно-цивилизацијског развоја неке пољопривреде. Сасвим је јасно да развојем пољопривредних и осталих сродних наука, традиционална вишевековна искуствена знања препуштају место научно заснованој пољопривредној производњи. Мање или више добро функционисање система знања и информација у пољопривреди свих земаља (и глобално) говори у прилог томе да се на институционалан начин пољопривредна знања креирају и примењују како би се пружио одговор на изазове у будућности. Ипак, ова знања не припадају само факултетима и истраживачким институтима, већ су она значајно приватизована у рукама мултинационалних компанија које својим богатством остварују монопол над одређеним технологијама. Ово и у науци и у јавном дискурсу отвара огроман простор за дискусију о етичким импликацијама ове чињенице. Поједине мултинационалне компаније имају већа средства за истраживање и развој, не само од многих универзитета, него и од укупних буџета појединих земаља. Имајући у виду економску зависност коју фармери данас имају од бројних институција, банака, фондова, мултинационалних корпорација, али и глобалних тржишта; информациону и техничко-технолошку зависност од моћних компанија, као и политичку зависност/подређеност од моћних бирократских структура и организација, не треба се чудити идејама појединих аутора о поновном посељачивању фармера у развијеним земљама. Овај процес усмерен је против несигурности и зависности, контроле развоја и делања које овакве институције имају над фармерима, а која се тумаче у светлу њихове поновне борбе за аутономијом свог рада, живота, аутономног одлучивања.⁸

⁸ Видети: J. D. van der Ploeg (2003): *Virtual farmer. Past, present and future of the Dutch peasantry*. Royal Van Gorcum Assen; J. D. van der Ploeg (2008): *The new peasantries. Struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization*, London: Earthscan.

Четврта пољопривредна револуција (или Пољопривреда 4.0) је на делу и у будућности ће трасирати пут нових технологија и иновација у пољопривреди. Она се данас различито назива: дигитална пољопривреда (Digital Agriculture), паметна пољопривреда (Smart Agriculture), прецизна пољопривреда (Precision Agriculture) и слично. Уз ове појмове некако се подразумевају појмови вештачке интелигенције, робота, генетске модификације, дрона итд. Без обзира на појам који се користи, дигитализација подразумева да се „задаци управљања на фарми и ван фарме (у шири ланац вредности и систем исхране) фокусирају на различите врсте података (о локацији, времену, понашању, фитосанитарном статусу, потрошњи, коришћењу енергије, ценама и економским информацијама итд.), коришћењем сензора, машина, дрона и сателита за праћење животиња, земљишта, воде, биљака и људи. Добијени подаци користе се за тумачење прошлости и предвиђање будућности, да доносе правовремене или тачније одлуке, кроз стално праћење или специфична истраживања науке о „великим подацима” (Big Data).⁹ Сустински, функција овако схваћене дигиталне револуције је да оптимизује доношење одлука у поменутих системима. Такође према бројним ауторима¹⁰ она има и многе друге функције које отварају значајан простор за учешће друштвених наука у пољопривреди као нпр. питање друштвене бриге о пољопривреди као делатности која мора да задовољи потребу за храном за нарастајућу популацију, питање порекла и следљивости хране, добробити животиња, утицају пољопривредних пракси на животну средину, адекватно праћење

⁹ L. Klerkx, E. Jakku, P. Labarthe (2019): “A review of social science on digital agriculture, smart farming and agriculture 4.0: New contributions and a future research agenda”, *Wageningen Journal of Life Sciences*, Vol. 90–91. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.njas.2019.100315>.

¹⁰ Наведено дело, 2.

различитих криза, пандемија (које захватају и људе и животиње), размене знања и информација од јавног значаја и сл.

Напредак и примена оваквих и сличних технологија у свакодневном животу је чињеница, без обзира у којој мери је индивидуа тога свесна. Многи нпр. нити знају, нити су свесни утицаја вештачке интелигенције на свакодневни живот. У пољопривреди, ове технологије (знање) имају своју материјализацију у пољопривредној пракси и њихове су последице већ очигледне (без обзира у којој су мери и сами фармери тога свесни). Науке које често непрецизно називамо „ИТ сектором” дале су свој велики допринос овом развоју и оне доживљавају своју експанзију. У поређењу с тим, утицај је да друштвене науке недовољно разумеју технологије које предњаче у овој револуцији, као што се – неоправдано – недовољно баве истраживањима последица оваквих технологија на трансформације сељаштва, живота и рада фармера, предности и недостатака различитих иновација, новим/другачијим идентитетима и системима вредности, измењеним односима моћи у друштвеним структурама итд. Поједини друштвени научници овакав изазов називају „у основи егзистенцијалним стањем за друштвене науке”¹¹ које у артикулацији свог доприноса морају поново да покажу своју вредност.

Глобалне аграрне установе, као чиниоци глобалног усмеравања развоја пољопривреде, посредством различитих мера државне аграрне политике требало би да оптимално повежу све претходно наведене елементе аграрне структуре и чиниоце пољопривредне производње. Све глобалне установе на националном и интернационалном нивоу (нпр. ЗАП ЕУ) чине мреже утицаја које се рефлектују у покушају креирања адекватних мера аграрне и руралне политике и ком-

¹¹ Why social science research? (2021). Доступно на: <https://stateofthesocialsciences.org.au/research/>. Приступљено: 1. 9. 2022.

плексном управљању мноштвом установа и организација у пољопривредним системима. Сведоци смо да историјско наслеђе политичких, економских, социјалних и еколошких фактора у аграрним структурама разних земаља детерминише начине глобалног управљања пољопривредним системима зависно од стања развоја, дефинисаних циљева и расположивих средстава. Политичко-идеолошки оквири у различитим земљама, нпр. некадашњег Источног и Западног блока, детерминисали су развој пољопривредних система: од експлицитног циља фармеризације и модернизације у тржишној економији, до спречавања исте и колективизације пољопривреде по социјалистичком моделу управљања, који је као социјални експеримент из многобројних разлога ипак доживео крах. Распад таквог идеолошко-политичког, а тиме и друштвено-економског система имао је за последицу и трансформацију бројних економских актера и институција у пољопривреди. У неким друштвима ова трансформација је прошла мање или више добро, док је у Србији она обележена додатним осиромашењем сељаштва и пољопривреде која је преузела улогу сектора који је морао да ублажи трагичне последице огромне друштвено-економске кризе, између осталог и инклузијом стотина хиљада радника који су остали без посла у угашеним и лоше приватизованим предузећима, вршећи функцију социјалног амортизера. У временима кризе и годинама опоравка, пољопривредни сектор је имао високо учешће у БДП-у државе, истовремено под утицајем бројних спољашњих фактора који су отежавали модернизацију услед: покиданих тржишних ланаца, имовинских трансформација и краха бројних предузећа, слабе организационе и финансијске подршке од стране аграрне политике и буџета и недовољно квалификованих пољопривредних произвођача. Ти произвођачи су били осиромашени, без генералног поверења према држави, институционалном систему и међусобно,

без довољно или са амортизованим средствима за рад и застарелом технологијом, без адекватне кредитне и инвестиционе подршке, значајно високим просеком година старости, распарчаног поседа итд. Истовремено, и сам сектор пољопривреде и прехрамбене индустрије у Србији доживео је и друге латентне последице најчешће лоше спроведених приватизација: финансијски крах компанија и губици радних места, често криминалну приватизацију пољопривредних прерађивачко-индустријских гиганата, урушавање локалних сеоских заједница које су биле повезане са њима, рекомпозицију друштвених структура у сеоским подручјима појавом новог слоја аграрних „предузетника” дискутабилних способности, а који су тржишне ланце и кооперацију схватили веома уско и у свом искључивом интересу, распад задружног сектора и томе сл. Важна чињеница у аграру Србије јесте, да је највећи број пољопривредних произвођача у тако спроведеној приватизацији, остао без свог удела (а тиме и утицаја) у прехрамбено-прерађивачкој индустрији (последице тога су данас веома очигледне) и без већег приступа, пре свега, земљишним ресурсима као предуслову развоја и модернизације својих газдинстава. Овакве последице јасније се очитују на северу Србије (Војводина као простор на којем су доминантно основани пољопривредно-прехрамбени комбинати), а која већ данас има прилично кристалисану дуалну структуру у пољопривреди (подела на велика и мала газдинства), док је социо-економска слика Централне Србије углавном нешто другачија, са газдинствима мање тржишно оријентисаним, мање величине поседа, опремљености и сл. У сваком случају, како узроке оваквог стања, тако и последице, данас је тешко сажети без опасности да се објашњења дају са недовољно прецизности или општости која би обухватила различите случајеве: од успешних трансформација у аграру Србије до криминалних примера и урушавања система и добара која

су се изграђивала деценијама. Уз сву опасност од редукционистичких објашњења, у наредном делу рада указаћемо на ове трансформације кроз призму пољопривредних домаћинстава и газдинстава у Србији.

ТРЕНДОВИ У РАЗВОЈУ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ДОМАЋИНСТАВА И ГАЗДИНСТАВА У СРБИЈИ

Просечно учешће пољопривредне производње у укупном БДП-у у Србији, за последњих десет година износи 7,03%,¹² што је, у односу на остале европске земље, сврстава у ред земаља са највећим учешћем пољопривреде у овом показатељу. Пољопривредна делатност учествује са 6,84% у укупно оствареној вредности извоза према класификацији делатности. Додатно, значај пољопривредне производње за привредну делатност Републике Србије огледа се и кроз учешће запослених лица у пољопривредном сектору у односу на укупно запослена лица, за период од 2011–2020. године, које је на нивоу од 18,5%.

Последњи подаци о попису у Србији датирају из 2011. године. Нови попис који је био планиран да се спроведе у 2021. години, одложен је услед пандемије изазване вирусом ковид-19, и спровешће се крајем 2022. године. Из тих разлога, за сада се могу користити подаци из последњег пописа и анкете која је спроведена 2018. године. Према Попису пољопривреде из 2011. године, утврђено је да на територији Републике Србије фигурира 628.552 породична пољопривредна газдинства (ППГ), што представља 99,5% од укупног броја пољопривредних газдинстава. Према Анкети о структури пољопривредних газдинстава из 2018. године, који је спровео Републички завод

¹² Приказани подаци су обрада аутора на основу података Републичког завода за статистику (РЗС).

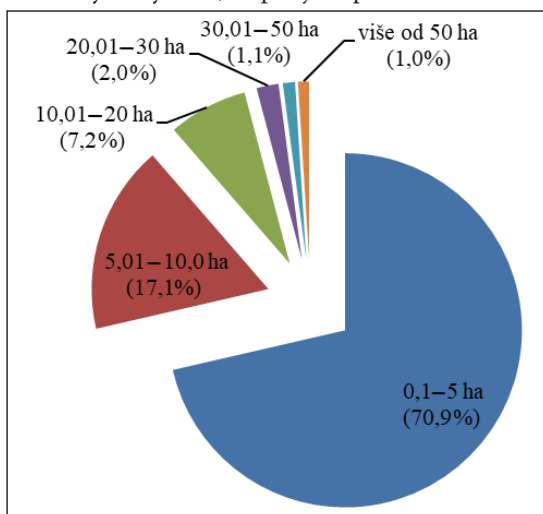
за статистику и који представља најсвежији податак о структури пољопривредних газдинстава – а који се односи на сва газдинства, која поседују пољопривредно земљиште или се баве пољопривредном производњом – укупан број пољопривредних газдинстава на територији Републике Србије износи 564.542. Поредећи структуру укупног броја газдинстава из Анкете (2018), са претходно спроведеним Пописом пољопривреде из 2011. године, приметно је смањење у погледу броја ППГ за 10,4%. Уколико детаљније анализирамо ове податке према регионалној расподели на НУТС 1 нивоу, уочава се да постоји значајно смањење на нивоу регије Србија-Север за 13%, а регија Србија-Југ 9,4%, што говори о темпу деаграризације посматрано преко овог индикатора. Истовремено, број пољопривредних газдинстава правних лица и предузетника (ПГПЛП) је такође умањен са 3.000 на 1.647. Важно је истаћи да ова газдинства (ПГПЛП) представљају свега 1% у структури свих пољопривредних газдинстава са око 560 хиљада хектара земљишта, од чега, регионално посматрано, у региону Србија-Север ова газдинства подседају око 432 хиљаде хектара. Просечна величина ових газдинстава регионално посматрано је следећа: Србија-Север око 447 ha, а Србија-Југ око 186 ha. Из ових података очигледно је наслеђе аграрне структуре из периода Југославије и пољопривредно-прехрамбених комбината (гиганата) који су, на подручју Републике Србије, били доминантно у АП Војводини и касније приватизовани.

Укупно расположиво земљиште у Републици Србији износи 5.178.692 ha, од чега се пољопривредно земљиште простире на 3.765.847 ha, шумско на 972.283 ha, док остало земљиште заузима 440.562 ha. У оквиру укупног пољопривредног земљишног фонда, коришћено пољопривредно земљиште (КПЗ) учествује са 92,3% што представља 3.475.894 ha. С друге стране, некоришћено пољопривредно земљиште (НКПЗ) учествује са 7,7% у укупном пољопривредном земљи-

шту. ППГ у свом власништву поседују укупно 2.916.125 ha, од чега се 1.287.300 ha налази у региону Србија-Север, док се 1.628.826 ha налази у региону Србија-Југ. Просечна величина поседа ППГ у Републици Србији је на нивоу од 5,2 ha/ППГ, док су просечне величине поседа у регионима Србија-Север и Србија-Југ 8,2 ha/ППГ и 4 ha/ППГ респективно.

Ослањајући се на податке Републичког завода за статистику (РЗС), који се баве свим породичним пољопривредним газдинствима према општем типу производње, који је последњи пут утврђен 2018. године у склопу Анкете о структури пољопривредних газдинстава из 2018. године на Слици 1 представљена је поседовна структура породичних пољопривредних газдинстава у Републици Србији, према величини поседа.

Слика 1. Поседовна структура породичних пољопривредних газдинстава у Републици Србији, према величини поседа

Извор: Анкета о структури пољопривредних газдинстава, 2018.

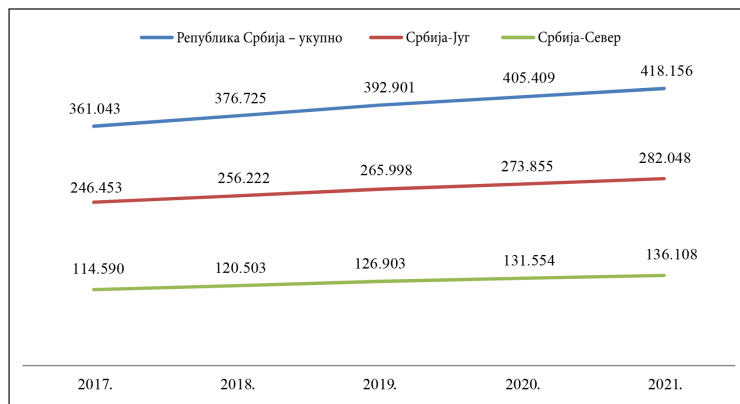
Представљеној структури је потребно додати податак и да 1,0% газдинстава не располаже са пољопривредним земљиштем. Значајан проценат газдинстава поседује мање од 1 ha земљишта (18,9%), док је учешће газдинстава са мање од 5 ha у власништву, на нивоу од чак 70,9%.

Према пореским прописима који важе у Републици Србији, пре свега према Закону о порезу на додату вредност, приликом откупа пољопривредних производа неопходно је да продавац пољопривредних производа (пољопривредно газдинство) буде уписан у Регистар пољопривредних газдинстава, како би откупљивач пољопривредних производа могао користити одбитак улазног пореза према посебној стопи за пољопривредне производе (пореза на додату вредност) приликом даљег промета пољопривредних производа. Овај Регистар даје реалнију слику о лицима која се баве пољопривредом, имајући у виду да се на овај начин евидентирају сва газдинства која своје пољопривредне производе реализују на тржишту кроз продају, или лица која остварују било коју врсту подстицаја у пољопривреди. Ово практично значи да су регистрована пољопривредна газдинства, она газдинства, која се баве пољопривредном производњом у циљу стварања дохотка од пољопривреде. Имајући у виду претходно наведено, Регистрована пољопривредна газдинства представљају газдинства која остварују доходак од бављења пољопривредом и право на подстицаје у пољопривреди, а не газдинстава која поседују пољопривредну имовину и баве се пољопривредном производњом без стварања дохотка у пољопривреди (у суштини – пољопривредна домаћинства). Бављење пољопривредном производњом на сопственом имању без реализације вишкова пољопривредних производа на тржишту може се одвијати уколико се такви производи користе за сопствене потребе. То практично значи, да је број регистрованих пољопривредних газдинстава мањи од укупног броја пољоприв-

вредних газдинстава/домаћинстава, имајући у виду да је упис у регистар добровољан и да подразумева подношење захтева за упис у Регистар од стране носиоца пољопривредног газдинства. Дакле, за очекивати је да оцењени број породичних пољопривредних газдинстава (односно, домаћинстава) премашује укупан број РПГ.

На следећем графикону (Графикон 1) може се уочити кретање укупног броја комерцијалних, активних РПГ, чији су носиоци физичка лица, за период 2017–2021.

Графикон 1. Кретање укупног броја комерцијалних, активних РПГ, чији су носиоци физичка лица, за период 2017–2021. године, према НУТС 1 регионалној подели Републике Србије

Извор: Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Р. Србије, 2022.

Из претходног графикана уочљиво је да у Србији, упркос очекиваном тренду деаграризације, који је евидентиран у поменутом смањењу броја пољопривредних домаћинстава регистрованих Пописом из 2011. и Анкетом из 2018. године у вредности од 10,4%, број регистрованих пољопривредних

газдинстава у последњим годинама расте. Појашњење овог феномена крије се пре свега у ефектима мера аграрне политике (која доводе до „цепања” газдинстава из више тактичких разлога – субвенција/директних плаћања по хектару, пореске политике и осталих подстицаја и правилника у пољопривреди), затим подстицаја и кредитне и инвестиционе подршке одређених врста производњи и усева која доводе до повећаног интересовања и регистрације газдинстава за те намене (нпр. овчарство, пчеларство, воћарство, виноградарство...), инвестиција из непољопривредног сектора у пољопривреду (чест је пример подизања воћњака, винограда, куповине земљишта као вида инвестиционог улагања од стране лица која се традиционално не баве пољопривредном делатношћу и сл.).

Табела 1: Структура укупне површине којом располажу комерцијална, активна регистрована пољопривредна газдинства чији су носиоци физичка лица према величиниседа у 2021. години у Републици Србији

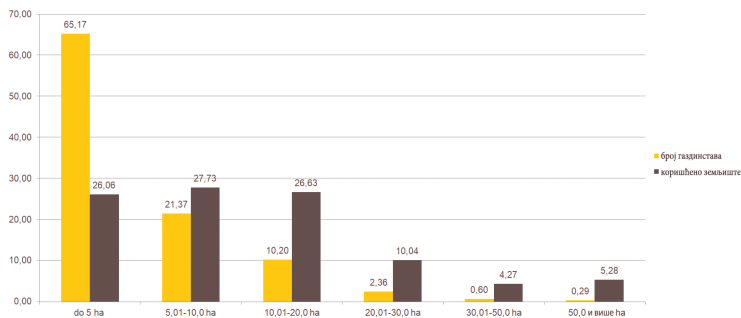
Категорија РПГ према величиниседа	Број РПГ	Површина (ha)	Учешће површине у укупној (%)
0–1 ha	70.571	37.359,1	1,7
1,01–2,0 ha	66.302	97.791,4	4,4
2,01–5,0 ha	133.736	446.427,5	20,0
5,01–10,0 ha	88.727	619.038,3	27,7
10,01–20,0 ha	42.337	594.329,0	26,6
20,01–30,0 ha	9.807	224.071,0	10,0
30,01–50,0 ha	2.509	95.253,8	4,3
50,01–100,0 ha	922	62.065,6	2,8
Више од 100 ha	300	55.686,1	2,5
Укупно	415.211	2.232.021,7	100,0

Извор: Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Р. Србије, 2022.

Као што је већ поменуто, у контексту модернизације и деаграризације која је као процес прати, евидентна је концентрација земљишта у рукама све мањег броја газдинстава, односно, постепено повећавање поседа фармера. У Табели 1 види се структура укупне површине којом располажу комерцијална, активна регистрована пољопривредна газдинства чији су носиоци физичка лица према величини поседа у 2021. години у Републици Србији.

Из табеле је евидентно да, имајући у виду број газдинстава, удео газдинстава до 5 ха износи 270.609 РПГ или 65,17% од укупног броја регистрованих пољопривредних газдинстава. Уколико посматрамо удео газдинстава до 10 ха, онда се ради о 359.336 газдинстава или 86,54% од укупног броја газдинстава. Визуелно јаснији приказ ове структуре, у односу на број газдинстава и удео коришћеног земљишта, може се видети на следећем графикању.

Графикон 2. Однос структуре броја РПГ и укупно коришћеног земљишта – РПГ за 2021. годину

Извор: Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Р. Србије, 2022.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Уколико имамо у виду свеобухватност аграрне структуре као оквира истраживања и њену динамичну и историјску димензију, потребно је истаћи да су у некадашњем југословенском друштву велики пољопривредно-прехранбени комбинати представљали пример кооперације и интеграције свих подсистема и тржишних ланаца и вредности. Поред бројних функција, оваква предузећа имала су веома важну улогу у модернизацији сопствене производње и прихватању иновација из развијених земаља, али и у трансферу знања ка руралном сектору који се угледао на производну праксу у овим предузећима. Рурални сектор био је у односима кооперације, али и под утицајем стручних служби које су се значајно развијале и у оквиру оваквих предузећа. С друге стране, не мање значајна, била је и друштвена улога пољопривредно-индустријских комбината и задруга у готово свакој локалној сеоској заједници: интеграција функција, запошљавање сељака – нарочито безземљаша, оних са малим поседом или пољопривредника који су допуњавали свој доходак таквим запошљавањем и значајно учешће у формирању и финансирању бројних социјалних, економских, културних, спортских и др. институција у локалним заједницама. Услед великих прерађивачких капацитета, производни и вредносни ланци били су повезани у оквиру кооперације и гарантованог откупа и релативно коректних цена за сељаке, посебно у одсуству официјелне аграрне политике и буџета према индивидуалном сектору, али уз својеврсну компензацију у виду „гарантованих цена”.

Постсоцијалистичка трансформација (непрецизно називана „транзицијом”) је, кроз приватизацију и закуп државне земље, разорила овакав систем, који је као последицу имао, пре свега разбијање интегративних социо-економских фактора.

Другим речима, у новим околностима са новим актерима на тржишту нема више интеграције, већ је циљ искључиво профит. Сликвито посматрано, ако смо некада у поменутом институционалном систему имали *интeгpaциjе*, данас потпуно обрнуто, долазимо до концепта *дeагpaризaциjе* (за земљиштем, профитима, ресурсима, моћи...). Иако је ова симболика комплексна и у себи крије много тога за експликацију, најкраће би се могло рећи да су манифестне последице овог концепта убрзана и стихијска деаграризација, интензивне миграције ка градовима, као и концентрација земље у рукама великих компанија и већих пољопривредника. Деведесетих година прошлог века приватизација је довела до губитка милиона радних места у индустрији и значајан вишак тих радника, преселио се у пољопривреду, што је довело, између осталог, и до успоравања процеса деаграризације и смањивања ефикасности пољопривреде генерално (али је помогло преживљавању – социјална функција). Данас ова чињеница више није актуелна, јер је та радна снага у пољопривреди већ нестала и девитализована је од деведесетих година прошлог века, до данас. У недостатку здравог задружног система и кооператива, недостаје још један интегративни чинилац (као „лепак” у међуљудским односима), који би подржао апатично и осиромашено рурално становништво, без већег поверења у институције и међусобне односе.

Мултифункционалност пољопривреде је веома важан разлог снажне подршке пољопривреди и руралном развоју у развијеним земљама, кроз мере аграрне и руралне политике, како би се осигурао квалитет живота и популација задржала у руралним подручјима. Уз то, треба имати у виду да је пољопривреда ниско акумуляиван сектор генерално, при чему, за разлику од осталих сектора привреде постоји и значајна разлика у квалификационој структури. Генерално посматрано, приходи, односно, доходак у пољопривреди, је нижи

од других сектора привреде. Подаци Еуростата за ЕУ-27 показују да је просечан месечни доходак за период 2011–2020. године у сектору пољопривреде на нивоу од око 53%, у односу на доходак на укупном нивоу привреде. За Србију нема доступних података који прецизно утврђују однос дохотка из пољопривреде и дохотка у другим секторима у Републици.

У односу на описани период пољопривредно-прехрамбеног сектора у Југославији, у Србији је данас оријентација више на инвестиционе подстицаје (у оквирима реалне висине укупног буџета), али се чини да ови подстицаји (упоредно са релативно малим директним плаћањима) иду у корист средњих и већих пољопривредних газдинстава. Поменута обележја нужних иновација и паметне и дигиталне пољопривреде уз изазове климатских промена, такође иду у прилог само онима (обично већим и инвестиционо способнијим газдинствима) која себи могу да обезбеде и усвоје информације и знања о поменутих изазовима. У односу на традиционална искуствена знања, такви фармери морају да буду предузетници који ће на бази података бити спремни да оптимизују доношење одлука у својим пољопривредним системима и буду спремни да информационо буду интензивни. Нова знања и информације превазилазе традиционална знања у пољопривреди која, напосто нису више довољна. Уколико томе додамо утицаје и информације са тржишта и знања потребна за одлучивање засновано на економским анализама и правом „фарм менаџменту”, онда је јасно да традиционални приступ не може да обезбеди много више од преживљавања.

Мала газдинства се оваквим мерама аграрних политика генерално потискују (или се иде у правцу диверзификације њихових активности и прихода), а држава убрзава друштвене промене таквом подстицајном политиком. Ако аграрну политику посматрамо као економску политику, а посебно у

контексту трендова модернизације и њених последица, овакав приступ генерално не мора да буде неадекватан. Међутим, ако се жели уважити мултифункционалност пољопривреде, недостају подстицаји у руралном развоју, односно, рурална политика која би пружила подршку пољопривредним и другим домаћинствима и задржавала популацију у руралним подручјима. Ова социјална функција, остварива је уз развој инфраструктуре: саобраћајне, комуналне, телекомуникационе, социјалне, заједно са развојем услужних делатности и индустрије (који прати или јој је предуслов гасна инфраструктура) и која може да задржи један део људи у руралним подручјима, посебно у оним селима која су иоле популационо, социјално-економски и инфраструктурно одржива и нису опустела.

ЗАХВАЛНИЦА

Средства за реализацију истраживања су обезбеђена од стране Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије (уговор 451-03-68/2022-14/200117).

Prof. DEJAN JANKOVIĆ, PhD
E-mail: dejan.jankovic@polj.uns.ac.rs

Prof. DRAGAN MILIĆ, PhD
E-mail: dragan.milic@polj.uns.ac.rs

ТИХОМИР НОВАКОВИЋ, Ma
E-mail: tihomir.novakovic@polj.uns.ac.rs

University of Novi Sad
Faculty of Agriculture
Department of Agricultural Economics and Rural Sociology
Trg Dositeja Obradovića 8, Novi Sad, Serbia

CHANGES IN THE AGRICULTURAL STRUCTURE IN SERBIA: REVIEW THROUGH THE PRISM OF AGRICULTURAL HOUSEHOLDS

SUMMARY: The subject of this paper is the analysis of changes in the agrarian structure as an interrelationship of all relevant factors of agricultural production at a certain point in time, subject to constant changes. Historical, social, political, economic, ecological (climatic), technical-technological and numerous other factors influence these changes and result in a specific relationship and functioning of the agrarian structure. In the agrarian structure of Serbia, numerous factors are experiencing their own changes, and the analysis is focused on the connection and complication of mutual relations with the aim of explaining new sociologically relevant consequences and indicating the directions of development of agriculture and rural areas in the coming decades of social transformation. Traditional culture and life in rural areas, as the culture of existence of the once numerous rural population, have always been inseparably connected to the agrarian ones. From the almost complete integration of agrarian and rural areas in the past, the trend of deagrarization in developed countries, including Serbia, indicates changes in the importance and role of agriculture in the development of rural areas. Looking at the individual elements of

the current agrarian (and rural) structure in Serbia and their mutual relationship, a part of these processes is viewed primarily through the prism of the transformation of agricultural households and farms and the changed role of agriculture in the development of rural areas.

KEYWORDS: agrarian structure, modernization, rural households/farms